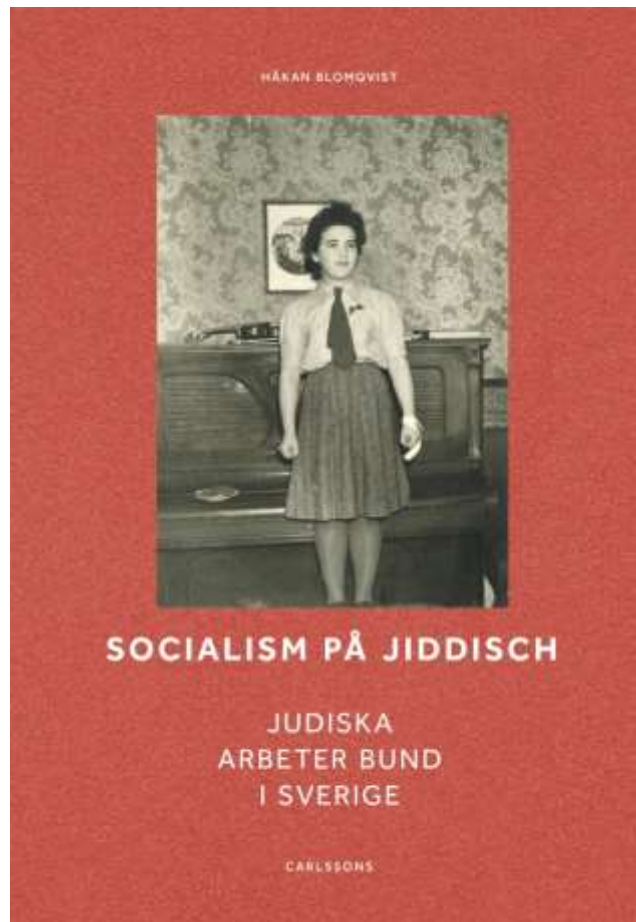

Om Håkan Blomqvists *Socialism på jiddish*

Boken *Socialism på jiddish* handlar om det judiska socialistiska arbetarpartiet *Bund*, med rötter i Östeuropa, men som även fanns i Sverige under och efter 2:a världskriget. Boken kom ut på Carlssons bokförlag hösten 2020.

Nedan återges först en intervju med författaren + ett utdrag ur boken, samt två recensioner, den ena ur tidningen *Flamman*, den andra ur *Arbetaren*.

Marco Jamil Espvall: *Socialism på jiddisch*

Ur *Internationalen* 4 september, 2020

I dagarna utkom Håkan Blomqvists bok *Socialism på jiddisch* – judiska Arbetar Bund i Sverige, resultatet av flera års arkivstudier, samtal och intervjuer, främst på det judiska forskningsinstitutet YIVO i New York. *Internationalen* pratade lite med författaren.

Intervju

Första besöket på YIVO, Yidisher Visnshaftlekher Institut (Judiska vetenskapliga institutet), var historikern Håkan Blomqvist egentligen där i ett annat syfte, men frågade arkivarien Leo Greenbaum om det möjligen kunde finnas några handlingar om Bund i Sverige:

– Jag hade stött på en lite egendomlig notis om att en socialdemokratisk skribent, Paul Olberg, följts till sista vilan av ”sina bundister.” I Sverige, 1960? Existensen av den icke-sionistiska judiska arbetarrörelsen Bund i tsartidens Ryssland och mellankrigstidens Polen kände jag till. Men i Sverige, efter andra världskriget? Det var ingenting som hade satt spår i historiker över vare sig svensk arbetarrörelse eller svensk-judisk historia, berättar Håkan Blomqvist.

Och arkivarien fann en skatt. Ett omfattande arkiv över Bundgrupper i Sverige från de första

åren efter kriget med mängder av brev, cirkulär och protokollsböcker, både från lokalföreningar på olika håll i Sverige och försöken att upprätta en landsomfattande ledning i kontakt med den internationella rörelsen. Handlingarna hade successivt hamnat på YIVO när bundisterna i flyktingmiljön efterhand lämnade Sverige i början av 1950-talet och grupperna upplöstes.

– Nästan allt material var på jiddisch, skrivet för hand med hebreiska bokstäver, så helt ogenomträngligt för mig, berättar Håkan som sökte medel från Östersjöstiftelsen för översättning.

Körsång på bundisthemmet i Mälarbadens strandhotell.

Fantastiskt nog fick han anslag efter ett par försök. Och den tidigare dekanen för utbildning i jiddisch på YIVO, Paul – Hershl – Glasser, en verklig expert både på jiddisch som språk och kultur, gjorde en makalös insats. Timme efter timme, dag efter dag, vecka efter vecka, satt de tillsammans i det lilla Bundarkivet med brev på brev, protokoll och skrivelser som Paul läste upp på engelska och Håkan febrilt antecknade. Om något kändes viktigt fotograferade de så att Paul noga kunde översätta när Håkan Blomqvist hade rest hem.

– Jag reste dit ett flertal gånger för någon vecka i taget och till slut hade vi slitit oss igenom boxarna och högarna. Jag lärde också känna flera gamla bundister som hade mycket att berätta, både om barndomsår i den judiska flyktingmiljön i Sverige och om Bund i USA. Till råga på allt finns ett mycket stort arkiv om Jewish Labor Committees, JLC, stöd åt bundistiska flyktingar i Sverige under efterkrigsåren, på Tamiment Library & Robert F Wagners Labor Archives vid New Yorks universitet. Det är en jättestor mängd handlingar på framförallt jiddisch, ryska, engelska och tyska som digitaliserats. De handlar inte om Bunds verksamhet utan om flyktingarbetet. Jag kunde bara studera dem översiktligt. För någon som skulle vilja studera JLC:s flyktingverksamhet i Sverige är det i princip helt utforskat material. Nu är boken om Bund i Sverige som utges av Carlsson Bokförlag på väg ut till nyfikna läsare. Håkan ska själv hålla en kurs vid judiska folkhögskolan Paideia på temat ”Socialismen och det judiska”, där boken blir del av kursmaterialet. Om allt går väl ska en översättning till engelska bli färdig nästa år.

– Ja, jag hoppas kunna få finansiering för det. Även den här svenska versionen är på väg till läsare i många länder, som Danmark, Tyskland, Frankrike, Kanada, USA och Australien, ja även till gamla ”khaverim”, kamrater, som inte kan svenska men som sliter med google translate, berättar Håkan Blomqvist och avslutar:

– Det här var ju en gång en väldig socialistisk rörelse med hundratusentals anhängare. De flesta gick under i Förintelsen men åldriga bundister lever ännu på olika håll i världen, för att inte tala om barn och barnbarn som ännu inspireras av den historiska erfarenheten.

Bundistgruppen i Eskilstuna.

Utdrag ur Håkan Blomqvists bok *Socialism på jiddisch – judiska Arbeter Bund i Sverige*

”BUND ÄR MITT ENDA HOPP”

I **New York** nåddes Jewish Labor Committee, JLC, av en strid ström av försök till kontakt och förhoppningar om hjälp från bundister i polska och tyska läger på väg att evakueras, många av dem till Sverige. Listor över kamrater på väg, telegram med ankomsttider och platser sändes till Paul Olberg liksom pengar för att sörja för den första tiden, både vad gällde förnödenheter och boenden. Även bundister som anlant till Sverige utan hjälp av JLC skrev till New York från flyktförläggningar och sanatorier i hopp om att återfå kontakt med kamrater i det nya okända landet. Brevens vittnade om katastrofen bakom dem, om övergivenhet, förtvivlan men också om hopp, att någon skulle höra deras nödrop, att världen skulle lyssna.

”Kära, kära kamrater, när jag skriver dessa ord är jag förblindad av tårar”, inleds ett brev från en kvinna någonstans i Sverige våren 1946. ”Jag har förlorat allt, jag är övergiven i världen, jag är ensam i Sverige, dubbelt ensam utan familj eller vänner.” Hon vädjar om hjälp att finna resterna av sin släkt någonstans i världen, i Amerika eller i hennes hemstad Starachowice i Polen, men avslutar: ”Kära kamrater, jag kan inte nu berätta om mina upplevelser. Jag hade ett barn i Polen, hon hade katolska papper så hon överlevde kriget, tack vare våra vänner som

räddade henne. När kriget var över begav hon sig från Warszawa till Starachowice, där polska huliganer mördade henne.”

En annan kvinna skriver flera brev från Norrköping hösten och vintern 1945-46. ”Kära Bundkamrater, jag skriver till er och kan knappast tro att jag är en av de tusentals som överlevt. Mina tårar trillar, mina händer darrar.” Hon var tjugofyra år, från Lodz och alla hennes släktingar hade varit bundister. ”Min far var en känd bundist som saknade en fot han fått bortskjuten före kriget.” Själv hade hon examinerats från Medemskolan och varit aktiv i ungdomsorganisationen Tsukunft. När kriget bröt ut stannade hon och de flesta Tsukunft-kamraterna, kvar i gettot. ”Ni kan inte föreställa er hur det var, men även i de värsta stunderna hjälpte vi varandra.” Ändå dog ”tusentals av våra kamrater av svält och tuberkulos.” Trots det, fortsatte hon, höll de sina möten på nätterna och många blev skjutna. Efter fem år i gettot transporterades de till Auschwitz, strax innan ryssarna anlände. Med Svenska Röda Korset hade hon vid krigsslutet förts till Sverige. ”Nu är jag alldeles ensam i ett nytt land, jag har inga vänner och känner ingen.” Hennes fars bästa vän hade en gång berättat att i USA hade de många vänner som var villiga att hjälpa. ”Därför ber jag er i min ensamhet, ni är mitt enda hopp,” och undertecknade ”Er ensamma kamrat från Lodz.”

En månad senare är hon lycklig över att i Sverige ha återfunnit sin syster, Malke, som förlorat ett finger i en maskin i Berlin. Systemen hade tidigare varit intagen på Medemsanatoriet i Warszawa. Nu berättade brevskrivaren om livet i gettot, om deportationer och om svälten. ”För bara lite vatten och soppa gav vi bort vår styrka.” Hon hade arbetat i olika fabriker och slutligen på ett sjukhus. En morgon 1943 när hon nyss kommit till arbetet utbröt larm på gatan. Hela sjukhuset hade omringats av nazistsoldater, en fruktansvärd panik utbröt, patienter sprang åt alla håll, de sjukaste bad. På avdelningen för nyförlösta kvinnor vädjade en mor med en tredagars baby: ”Snälla syster, jag är stark, jag kan följa med er, jag vill till min make.” De hade tillsammans sprungit över gården och via köket till en källare där modern och barnet lämnades. Själv sprang hon tillbaka men mötte en gastkramande syn. De tyska soldaterna kastade ut kvinnor och bebisar genom fönstren på andra våningen, blodet rann över gatstenarna. ”Jag glömmer aldrig skriken.” Själv överlevde hon ännu ett år i gettot fram till den sista deportationen i augusti 1944 då hon och hennes familj ”tvingades ge oss till mördarna.” I slutna järnvägsvagnar transporterades de till Auschwitz, en av hennes kusiner reste tillsammans med sin åttaåriga dotter som tröstade modern: ”Se på mig mamma, jag är stor nu och stark, vi kommer inte att skiljas åt.” Men moderns vädjanden vid ankomsten var förgäves: ”Vid selektionen såg inte den tyske officeren hur stor hennes dotter var.” Även hon själv separerades från sin syster och sin mor och far. Hon skickades till en ammunitionsfabrik i Berlin där hon tvångsarbetade fram till krigsslutet. ”Vi bombades varje dag.” Med Svenska Röda Korset fördes hon till Sverige, ”tack vara det kan jag bli människa igen.” Men vad hade hon för framtid? ”Jag saknar vårt parti, jag saknar våra kamrater, jag saknar vår jiddisch-litteratur och vårt språk.” Hon ville på nytt bli aktiv i partiet, men det var omöjligt i Sverige. ”Mitt enda hopp som håller mig vid liv är att jag har hängivna vänner i er”, skrev hon till kamraterna i New York med Bundhälsning och förhoppning att de kunde hjälpa henne att finna överlevande släktingar.

Gregor Flakierski: Löftet om det röda förbundet

Flamman 7/12 2020

Stora drömmar slutar i tragedi och ökenvandring när Håkan Blomqvist berättar historien om Allmänna judiska Arbetarförbundets uppgång och fall.

Der Bund, eller Allgemeyner Yidisher Arbeter-Bund (Allmänna judiska Arbetarförbundet) som det heter på jiddisch, var ett judiskt socialistiskt parti som bildades 1897 i Vilnius, och

blev en del av den framväxande arbetarrörelsen i det ryska imperiet. Efter oktoberrevolutionen trängdes Bund successivt undan, för att slutligen helt uppslukas av bolsjevikerna, men fortsatte att existera i det pånyttfödda Polen efter 1918, och lämnade där ett bestående avtryck i historien.

Det politiska programmet byggde på idén om kulturell autonomi och att rättigheter inte tillkommer folkgrupper utifrån territorium utan språklig och kulturell gemenskap. Den självklara utgångspunkten för en gemenskap byggd på en sekulär, antielitistisk och folklig kultur var jiddisch, de breda massornas språk, som talades av minst 80 procent av de polska judarna.

Bundisterna levde som de lärde, och byggde upp ett judiskt, socialistiskt mikrouniversum. Tillsammans med ett kvinnoförbund och ett ungdomsförbund gav man ut en mångfald av tidningar, spelade in propagandafilm, drev skolor på samtliga nivåer samt en omfattande studieverksamhet, och till och med ett sanatorium för barn. Framstående medlemmar deltog även i Warszawaupproret, men lejonparten av dess medlemmar mördades av nazisterna och i Polen gick Bund under i Förintelsens fasor (även om partiet formellt existerade fram till 1948).

Historikern Håkan Blomqvist söker i sin bok *Socialism på jiddisch* i spåren av de medlemmar som hamnade i Sverige. Här finns skärvor av Bund redan under mellankrigstiden, men det är först med flyktingarna efter krigsslutet 1945 som det sker ett seriöst försök att bilda regelrätta partistrukturer på svensk mark. Svenska Bund knöt nära band till socialdemokratin, och deltog i första majtågen med egna flaggor och banderoller, men någon framgångssaga blev det inte. Som mest räknade förbundet omkring 300 medlemmar, starkt traumatiserade av sina erfarenheter under Förintelsen och av en förlamande känsla av nederlag. Partiet decimerades genom emigration, och ganska snart började slitningar, typiska för marginaliserade politiska exilmiljöer, med småaktiga personkonflikter och sekteristiska gräl.

Med kalla kriget inleddes Bunds ideologiska ökenvandring, då de mycket ensidigt tog ställning för västmakterna mot Sovjetblocket. Staten Israels bildande blev också ett oöverstigit blindskär. Man försökte inta ett slags ”tredje ståndpunkt” som gick ut på att bejaka Israels bildande och statens rätt att försvara sig, samtidigt som man fortsatte hävda att lösningen för det judiska folket var ett demokratiskt och socialistiskt Palestina med lika rättigheter för både judar och araber.

Bund i Sverige är en marginell företeelse, en historisk parentes, som blir dokumenterad genom Håkan Blomqvists bok, och det är gott så. Kvar är dessutom ett vackert arv i form av ett politiskt program som förenar jämlikhet, rättvisa och solidaritet med respekt för olikhet och särart.

Göran Salmonsson: Socialism, jiddisch och gemenskap

Arbetaren 23/12 2020

Med hjälp av bevarade brev och rapporter ger Håkan Blomqvist en levande bild av den svensk-judiska Bund-rörelsen.

I det ryska imperiet 1897 bildades Der algemeyner yidisher arbetar bund in Lite, Poyln un Rusland (Allmänna judiska arbetarförbundet för Litauen, Polen och Ryssland) eller i korthet Der Bund. Formellt fanns det kvar till 1921, men under första världskriget hade det i praktiken redan delats upp i skilda organisationer. Polska Bund blev ett separat parti i december 1917 och fortsatte existera till 1948. Den tyska och sovjetiska invasionen av Polen 1939 slog sönder mycket av Bund som organisation och den fortsatta nazityska ockupationen och Förintelsen träffade Bund med samma mördande brutalitet som allt annat judiskt liv.

Bundister var dock mycket aktiva i motståndskampen och deltog i upproren i Warszawa 1943 och 1944. Spillror av rörelsen överlevde både i Polen och i exil. Genom de östeuropeiska judarnas emigration i början av 1900-talet hade Bund etablerat representation i flera länder. Efter kriget förvandlades dessa till avdelningar i ett världsparti, varvid Polska Bunds exilrepresentation i New York blev Internationella koordinationskommittén av Jiddisher Arbeter Bund (Jewish Labor Bund). I denna form fortlevde Bund till några år in på 2000-talet och dess arkiv finns i dag hos forskningsinstitutet YIVO (Yidisher Visnshaftlekher Institut) i New York. Där finner man även spåren av försöken att etablera Bund i Sverige. Och där har Håkan Blomqvist samlat mycket av materialet till sin bok om dessa försök, *Socialism på jiddisch. Judiska Arbeter Bund i Sverige*.

Bund var en judisk socialistisk internationalistisk rörelse med lika mycket betoning på varje led. Man var emot sionisternas strävan efter en särskild judisk stat, men vände sig med samma kraft mot dem som förespråkade assimilation. För Bund var det väsentligt att den judiska arbetarklassen utvecklade sin egen sekulära kultur på sitt eget språk, jiddisch, och att arbetarna kämpade för sina rättigheter på den plats där de levde och verkade, var det än råkade vara i världen. Det var en kamp för socialistisk gemenskap utan gränser, men med bevarad kulturell autonomi, eller med andra ord en socialism på jiddisch.

Enstaka bundister fanns sedan tidigare i Sverige, men när det svenska flyktingmottagandet under våren 1945 ökade, nådde allt fler hit. Många skrev till Bund i New York och till Jewish Labor Committee of America (JLC) i hopp om att den vägen få kontakt med överlevande släktingar och partikamrater. Det är hjärtskärande brev från människor som förlorat allt, och kanske mer än så. Från New York vände sig organisationerna till sina svenska kontakter, bland vilka framför allt Paul Olberg och Sara Mehr kom att spela en stor roll. Båda hade ett långvarigt engagemang inom socialdemokratien och Saras son Hjalmar skulle komma att bli en Stockholmskändis. De arbetade inledningsvis för att föra de spridda bundisterna i kontakt med varandra och så småningom också i mån av möjlighet till gemensamma boenden. Ett sådant var Pension Wermé i Neglinge, Saltsjöbaden, där över 40 personer samlades, ett annat var Mälårbadens Herrgårdspensionat i Torshälla utanför Eskilstuna. Här gavs en möjlighet att återskapa åtminstone något av den bundistiska jiddischkulturmiljön.

Initiativ till att få igång bundgrupper och jiddischkulturverksamhet togs även på andra håll, men det var ofta svårt att få kontinuitet och stadga i verksamheten. Under perioden fram till 1950 fanns det grupper i Stockholm, Uppsala, Eskilstuna, Huskvarna, Norrköping, Malmö, Landskrona och Trelleborg, samt ytterligare några kortlivade lokalgrupper. I augusti samlades ombud från fem grupper till ett första (och enda) landsmöte för Bund i Sverige. Där behandlades både internationella frågor, inte minst den känsliga Israel-frågan, där det framkom ganska hårda meningsmotsättningar, och rapporter från lokalgrupperna, som redovisade en bred repertoar av framför allt kulturell aktivitet.

Parallellt med ansträngningarna att skapa en livaktig jiddischkultur fanns en stark önskan att samarbeta med och delta i lokala socialdemokratiska och fackliga organisationer. Resultaten blev dock ganska begränsade. Språket reste barriärer, resurserna var knappa och orken tröt. Efter några år började leden glesna. Bundisterna hade ofta närmast ofattbart tunga livserfarenheter och tyngdes av flyktingtillvarons många vardagliga besvärligheter. För många var Sverige endast ett tillfälligt genomgångsland på vägen till släkt och vänner i andra länder. Rörelsen led därtill av olika interna konflikter. Bundgrupp efter bundgrupp lades ner. Våren 1951 kunde man i praktiken sätta punkt för Bunds historia i Sverige, även om den omstridde Paul Olberg kvarstod som Bunds representant intill sin död 1960. Olbergs fascinerande liv skildrades för övrigt nyligen i en läsvärd biografi av Per Enerud, *Den farligaste av flyktingar* (2017).

Håkan Blomqvist har genom bevarade brev och rapporter kunnat ge en mycket levande bild av de levnadsöden, personligheter, förhoppningar och svårigheter som fanns bland bundisterna i Sverige. Varken deras eller deras kamraters strävanden förmådde bygga en bro över klyftan till drömmarna.

Redan i inledningen noterar Blomqvist att ”Bund tillhörde historiens förlorare.” Men han vet också att det finns mycket att lära av historiens förlorare. Och när vi i ett efterord får träffa åldringar som tillbringat några av barn- och ungdomsåren i Sverige, kan vi lägga hoppfullhet till lärdomen. Historien är inte förlorad och det finns en framtid att vinna.

Andra recensioner

[De var viktiga för min egen socialism](#) (*Expressen*)

[En sorglig historia om sympatiska förlorare](#) (*SvD*)

[Socialism på jiddisch](#) (*Tidningen Kulturen*)

[Socialism på jiddisch – Flyktingar undan antisemitismen ...](#) (*eFOLKET*)